

ארכיון 66
מדינה
1992

התאוריות והשינויים (180-181)

כיצד הותוותה מדיניות ההתיישבות הציונית ערב מלחמת-העולם הראשונה?

מרגלית שילה

הרצון להיטיב להבין את ראשית ההתיישבות היהודית בארץ הניב לאחרונה מספר מחקרים חדשים. בעוד הגל הראשון של ההיסטוריוגרפיה היישובית התרכז בעיקר בתיאור קורות המתיישבים, המחקרים האחרונים מסיימים את הזרקורים לעבר המוסדות השונים אשר עסקו ביישוב ארץ-ישראל.

במאמר המונח לפנינו¹ ביקש יונתן פנסלר לסכם כמה ממסקנות מחקרו המעניין: *Engineering Utopia: World Zionist Organization and the Settlement of Palestine 1897-1914*.² פנסלר הציג את מטרת מאמרו בבהירות. ברצונו לתאר את 'מדיניות ההתיישבות הציונית... כפרי יצירתו של גוף בינלאומי וברצונו להצביע על השורשים האינטלקטואליים שמהם ניזון גוף מורכב זה.³ ביסוד דבריו של פנסלר עומדות שתי הנחות: א. כי ראוי לצייר תמונה כוללת של תפיסותיהם השונות של המוסדות הציוניים אשר היו מעורבים בעבודה ההתיישבותית בארץ-ישראל. ב. כי התאוריות ההתיישבותיות, שבהן דגלו האישים השונים, אמנם התוו את דרכם היישובית. דרכו של פנסלר בשרטוט סינתזה של התפיסה הרעיונית של הגורמים הציוניים השונים אשר פעלו בארץ-ישראל — אם מרחוק, ואם מקרוב — היא בעייתית ביותר. פנסלר עצמו מצביע על ניגודים ומחלוקות, אך בדבריו הוא חותר להצגת אחדות רעיונית. למרות מודעתו למחלוקות, הוא מנסה ליישר את ההדורים ולהציג עקרונות התיישבותיים שהיו מקובלים על הכל.⁴ לדעתנו, דרך זו, המבקשת לראות את ההתרחשויות בקווים כלליים, גורמת לערפול התמונה, ולא להבהרתה. מעקב צמוד וקרוב אחר התוכניות והמעשים השונים מגלה באופן חד-משמעי כי בין אדריכלי ההתיישבות בתקופת העלייה השנייה שררו חילוקי דעות קשים, והגוססאות שהוצעו על-ידי בעל המאמר מסתירות מאחוריהן השקפות מנוגדות. הדברים בולטים במיוחד בכל הנוגע למחלוקת בין ארתור רופין, מנהל המשרד הארצישראלי ביפו, לבין מקס בורנהיימר, יושב-ראש הדירקטוריון של הקרן הקיימת לישראל בקלן.

1 פנסלר, 'מדיניות ההתיישבות הציונית ערב מלחמת-העולם הראשונה', קדורה, 57 (תשרי תשנ"א), עמ' 104-79 [להלן: פנסלר].
2 Ph. D. dissertation submitted to the University of California, Berkeley 1987
3 פנסלר, עמ' 80.
4 שם, עמ' 100.

בדיקה מקרוב של יחסי המשרד הארצישראלי והנהלת הקרן הקיימת בקלן מעלה סיפור שראשיתו שיתוף-פעולה, והמשכו מתח והתרחקות. בשנת 1907, זמן מה לפני ייסוד המשרד הארצישראלי, החליטה הנהלת הקרן הקיימת לזנוח באופן זמני את יעדיה הראשוניים, דהיינו, להפסיק לעסוק ברכישת קרקע והלאמתה (העברתה לרשות הלאום). הוחלט שכספי הקרן הקיימת יינתנו בהלוואה לגורמים שונים, כדי שהללו יעסקו ברכישת קרקע ובגיהוול נכסי הקרן. החלטה זו הייתה מצע נוח לחדכו היישובית של המשרד הארצישראלי.

בתוכנית האוטונומיה של רופין, שהוצעה בשנת 1907, ואשר היוותה חשתית רעיונית לפעולות המשרד הארצישראלי, אין התייחסות לרעיון הלאמת הקרקע. רופין הציג את יערה של הקרן הקיימת כתומכת ברכישת קרקע על-ידי אחרים. עם ייסודו, בשנת 1908, היה המשרד הארצישראלי לנציגות הקרן הקיימת בארץ-ישראל, והוצאות הפעלתו מומנו על-ידי הקרן. נראה כי שיתוף-הפעולה בין הקרן הקיימת למשרד הארצישראלי התגבש על רקע הזניחה הזמנית של מטרתה הנעלה ביותר של הקרן — רכישת הקרקע והלאמתה.

ואולם, תיאום העמדות בין המוסדות השונים לא החזיק מעמד לאורך זמן רב. מחלוקת רצינית התעוררה עקב רכישת הקרקע הראשונה על-ידי המשרד הארצישראלי — רכישת אדמות מרחביה. רכישה זו, שהתפרסמה כקנייה הנוצזת ביותר של הקרן הקיימת בשנים שקדמו למלחמה, נעשתה בניגוד מפורש להוראות שקיבל רופין מבדנהיימר. בדנהיימר הורה להימנע מרכישת אדמה ללא אישורו המוקדם. רופין התעלם מכך, רכש כ-10,000 דונם בעמק-יזרעאל, ולאחר מעשה קיבל את סיועה של הקרן הקיימת. עקב אירצונה של הנהלת הקרן להשתתף ברכישות נוספות, פנה רופין לעבר מקורות מימון אחרים. המשרד הארצישראלי, באמצעות חברת הכשרת היישוב, רכש נחלות עבור יזמים פרטיים. יתר-על-כן, המשרד השיג מחברת יק"א הלוואות נוחות, שסייעו לו בקניות. זאת ועוד, מעקב אחר תוכניתו של רופין בשנת 1914 מגלה כי הוא תכנן רכישות בקנה-מידה נרחב ביותר באמצעות הונה של החברה הלא-ציונית, חברת יק"א.⁵ למעשה, רופין מימש את הרעיונות שהציג בתוכנית האוטונומיה שלו. רוכשי הקרקע הראשיים בארץ-ישראל ערב מלחמת-העולם הראשונה היו יזמים פרטיים וחברת יק"א. אין ספק שרופין השיג בכך שני יעדים: תנופה לרכישת הקרקע בארץ-ישראל, והימנעות מתלות מכבידה במוסדות הקרן הקיימת בקלן.

במקביל לתעוזה ולעצמאות שגילה רופין, ביקש מנהל הדירקטוריון של הקרן הקיימת לשוב למטרתה הראשונה של הקרן — רכישת והלאמת הקרקע. בעבודתו חשף פנסלר את קשריו המתהדקים של בדנהיימר עם נתן גרוס ושלמה קפלנסקי, הטריציאליסטים חברי 'פועלי ציון', ואת השפעתם על דרכו. ניתן גם להעריך שבדנהיימר שאף להדגיש את ייחודה של החברה שבראשה עמד ואת סמכותו בכל הנוגע למדיניות ההתיישבות בארץ-ישראל. שלא כבעבר, כאשר הקרן הקיימת נאותה לתת הלוואות לבעלי הון פרטי על-מנת שירכשו קרקע פרטית,⁶ הציג בדנהיימר לתת הלוואה רק במקרה שהקרקע הנרכשת תולאם ותוחכר. תוכנית זו, להגיש סיוע בכספי הקק"ל רק כאשר יש הבטחה כי הקרקע הנרכשת תולאם, עלתה מספר פעמים: בשנת 1910 ביקשה חברת 'נחלת בנימין' הלוואה, למען בניין בתים בתל-אביב. לאחר שחברי 'נחלת בנימין' סירבו לקבל את

5 ראה: שם, עמ' 85; וכן: מ' שילה, 'המוסדות הציוניים וחברת יק"א — שיתוף-פעולה ברכישת קרקע', ר' קרקע (עורכת), גאולת הקרקע בארץ ישראל, ירושלים תש"ן, עמ' 151-164.

6 בשנת 1908 הוחלט לתת הלוואות נוחות לחברת 'אחוזת בית' בתל-אביב ולי'הרצליה' בחיפה.

תנאיה התרשים של הקרן הקיימת, נסוגה הקרן הלאומית מדרישתה. בשנת 1914, ביקשה 'חברת בני בתים' בחיפה, הלוואה כספית לשם בניין בתים. רעיון ההלאמה הוצג כעקרון מחייב שאין ממנו נסיגה. רעיון זה הועלה פעם נוספת באותה שנה, בקשר לתוכנית לייסוד מושבת פועלים בעין-חי (כפר מל"ל) בשיתוף עם ועד חובבי-ציון. הנהלת הקרן עמדה על כך שהקרע שתירכש בהונה תיועד ליישוב עצמאי וחלואם.⁷

עמדתו של רופין היתה שונה. הוא חמך ברצונם של המתיישבים להקים את בתיהם על קרקע פרטית, וטען כי אין לדרוש מבעלי בתים 'כל כך הרבה סוציאליזם'. בניגוד לררכו של בודנהיימר, שביקש לממש את התזון הציוני של הלאמת הקרקע, רצה רופין להבטיח את רכישת הקרקע בכל דרך. רופין ראה את ההסתדרות הציונית כסוללת הדרך לבנין הארץ, אך הוא צידד בנקיטת כל אמצעי שיביא להגדלת המאחז היהודי בציון.

יתר-על-כן, בגלל החשש מפגיעה ביתוסים הטובים עם בעלי ההון הפרטי — ובשל סיבות נוספות — מיאן המשדד הארצישראלי לדרוש עבודה עברית בלעדית. המשדד, אמנם, ראה בפועלים הסוציאליסטים את השותף העיקרי בתוכניות ההתיישבות שלו, אך הוא דגל בשיתוף-פעולה גם עם מגזרים אחרים.

בין רופין לבין בודנהיימר נחגלעה מחלוקת חסרת-תקנה,⁸ שיתוף-הפעולה ביניהם הגיע לידי מבוי סתום, ובקיץ 1914 הגיע לארץ-ישראל האגרונום יעקב עקיבא אטינגר, שעמד להיות נציג הקרן הקיימת בארץ, במקום רופין, ואשר אמר היה לקבל את הוראותיו ישירות מקלן. מלחמת-העולם, שפרצה באוגוסט 1914, טרפה את כל הקלפים.

דבריו של פנסלר כי 'הקרן הקיימת היתה מקוד הסמכות והמימון העליון למפעלי ההתיישבות הלאומית',⁹ מעלים את הרושם כי עבודתו של המשדד הארצישראלי נעשתה בעיקר במימון הקרן. ולא היא; רכישת הקרקע נעשתה בעיקרה בהון לא-לאומי. מסקנתו של פנסלר כי 'לקראת 1914 מתחילות להיטשטש ההבטחות בתוך המוסדות המיישבים',¹⁰ אינה עומדת במבחן הדברים שהצגתי. מהלך העניינים, כפי שהצטייר עד יולי 1914, מצביע על מחלוקת חדיפה הן על דרכי הפעולה והן על מקור הסמכות. אמנם, פנסלר כתב בראשית מאמרו כי הוא מבקש להתרתק מהגישה הפלשתינוצנטרית, המעמידה את רופין במרכז הבמה,¹¹ אך בסיום מאמרו הוא מודה כי 'רופין היה מעצב המדיניות הראשי לפני 1914'.¹² נראה, אם כן, כי ערב המלחמה שררה מחלוקת אודות מימוש התזון של ההתיישבות הלאומית, והנהלת הקרן הקיימת בקלן ביקשה להכריע את המשדד הארצישראלי, אך הרבר לא עלה בידה.

זאת ועוד, פנסלר ביקש לפרוש בפנינו הן את התשחית האידאולוגית של מתכנני ההתיישבות והן את צורות ההתיישבות ששימשו רגם לעיניהם. ואכן, מאמציו לחשוף את שורשי האידאולוגיה ואת דגמי ההתיישבות השונים מהונים תרומה של ממש לחקר ראשית ההתיישבות בארץ. אמנם,

7 מ' שילה, נסינות בהתיישבות: המשדד הארץ ישראלי 1908-1914, ירושלים תשמ"ח, עמ' 184-185, 187.

8 ראה גם: מ' שילה, רופין והקרן הקיימת לישראל: מי התווה את דרכי הפעולה בארץ ישראל (1907-1914)? המכון לחקר תולדות הקרן הקיימת לישראל, חוברת מס' 4, אדר תשנ"א, ירושלים.

9 פנסלר, עמ' 104.

10 שם, שם.

11 שם, עמ' 80.

12 שם, עמ' 104.

הארות הערות

פנסלר מודה כי ההתייחסות לדגמי ההתיישבות השונים אינה מעידה תמיד על מירת הזיקה כלפיהם, ואולם הוא אינו נזקק די הצורך לשאלה, עד כמה הושפעו האישים השונים מהמציאות הארצישראלית שעימה התמודדו? שאלה זו היא בעלת משמעות מיוחדת בכל הנוגע לרופין, שמושבו היה ביפו. אין ספק — והדברים אף עלו בבירור מפיו של רופין עצמו — שלמציאות הארצישראלית היתה השפעה שאין ערוך לה על עיצוב דרכו היישובית. רופין הודה לא אחת כי התנאים בארץ-ישראל הנם ייחודיים בכל תחום. מן הראוי, אם כן, להצביע על כך שבצד הירושה האידאולוגית ובצד ההשפעה מדגמי ההתיישבות השונים היתה לתנאים הארצישוראליים — שעמחם התמודדו המתכננים, יושבי הארץ — השפעה שקשה להפריז בחשיבותה. לדעתנו, שרטוט מדיניות ההתיישבות כפרי יצירתו של גוף בינלאומי¹³ מעורר בעינת מדוכבת.